

Lectio praecursoria. Läheisen menettäminen kokonaisvaltaisena kokemuksena: voisiko surun ymmärtää toisin? (Mari Pulkkinen)

Mari Pulkkinen
Helsingin yliopisto

Jaettu, vaiettu osa

Läheisen menettäminen on kokemus, joka koskettaa meistä jokaista – siitä huolimatta, että emme useinkaan toivoisi sitä osaksemme. Kuolemansuru kietoutuu lähtemättömästi ihmisenä olemiseen – pohjimmiltaan siksi, että olemme kuolevaisia ja toisillemme merkittäviä. Tämä peri-inhimillisyys itsessään perustelee surun painoarvon tutkimusaiheena.

Uskontotieteellisen katseen kohteeksi läheisen menettäminen soveltuu erityisen hyvin, sillä se leikkaa keskelle tieteenalan keskeisen käsitteistön ja ymmärryksen syvintä ydintä. Suruaiheeseen kietoutuvat kysymykset elämästä ja kuolemasta, ihmisistä ja heidän välisistä suhteistaan, inhimillisestä kokemuksesta, kognitiosta, maailmankuvasta, rituaaleista sekä kulttuurista ja perinteestä – joista kaikista uskontotiede on ollut hyvinkin kiinnostunut. Tästä huolimatta sen enempää uskontotieteilijät kuin muutkaan perinteen ja kulttuurin tutkijat eivät ole kohdistaneet terävintä katsettaan nykysuomalaisten suruun. Suru onkin usein nähty ikään kuin kuolema-aiheen sivujuonteeksi.

Mielen ponnistus - vai enemmän?

Suruaiheen jäämistä marginaaliin saattaa selittää se, että suru on mielletty tutkimusaiheena mielen ongelmaksi. Ehkä siksi aiheeseen ovat tarttuneet psykologit ja psykiatrit (Walter 1999, xiv-xv). Kotimaisessa kontekstissa aihetta ovat lähestyneet myös teologit ja 2000-luvulla etenkin hoitotieteilijät (esim. Aho 2010; Erjanti 1999; Kaunonen 2000; Koskela 2011; Laakso 2000).

Muutamien tieteenalojen vakiintuneiden menetelmien, esioletusten ja ammatillisesti painottuneiden intressien valossa kuva surun perimmäisestä luonteesta on jäänyt kapeaksi. Läheisen menettämisen suru onkin korostuneen usein ymmärretty pääpainoltaan yksilöpsykologiseksi, ajassa mitattavissa olevaksi tunnereaktioksi sen sijaan, että sillä olisi nähty lähtökohtaisia kiinnekohtia ihmisenä olemiseen, inhimilliseen kokemukellisuuteen ja ympäröivään kulttuuriin.

Niin tavallisten surevien, tutkijoiden kuin median lempilapsi näyttää olevan psykoanalyysin kehittäjänä tunnetuksi tulleen Sigmund Freudin (1856–1939) kirjoituksista juontuva ajatus surusta työnä (Freud 1997, 164–167). Modernina aikana surun työstäminen on nähty mielen ponnistukseksi, jonka tavoitteena on irrottautua siteistä vainajaan – surutyön tehtyään surevan on ajateltu voivan jatkaa elämäänsä siitä, mihin se ennen menetystä jäi. Satavuotiaasta surutyökäsitteestä on tullut surun ja suremisen kyseenalaistamaton synonyymi, joka paitsi kuvaa, myös ohjailee kokemusta läheisen menettämisestä. (Ks. Valentine 2006.)

Surutyöajattelun rinnalla suru on ymmärretty vaiheittain eteneväksi prosessiksi (esim. Kübler-Ross 1969). Surun vaiheita erottelevia teorioita on joskus kritiikittömästäkin hyödynnetty läheisen menettämisen kokemuksen jäsentelyssä 1970-luvun taitteesta, jolloin tunnetuimmat vaiheteorit syntyivät, aina nykypäivään. Vaiheajattelu on alleviivannut käsitystä surusta ilmiönä, joka etenee erilaisten ihmisten kohdalla jotakuinkin samaa kaavaa noudattaen kohti tulevassa siintävää päämäärää – surun viimeistä vaihetta – riippumatta siitä, kuka, miten, milloin ja missä on menetetty. (Ks. Valentine 2006.)

Vasta vuosituhaten vaihteen kynnyksellä surututkimukseen etsiytyi surun sosiokulttuuriset ulottuvuudet laajamittaisemmin huomioivia näköaloja. Enenevässä määrin on alettu tuoda esiin myös se, että suru voitaisiin tulkita tilapäisen poikkeustilan sijaan luonteeltaan elämänikäiseksi (esim. Klass, Silverman & Nickman 1996). Tieteelliseen tutkimukseen soveltuvat perusteet ymmärtää läheisen menettäminen aikarajat ylittäväksi ilmiöksi ovat kuitenkin puuttuneet. Monin paikoin paradigman eli vallitsevan ajattelutavan muutos onkin ollut vain osittainen: suru sanoitetaan ja tulkitaan edelleen pään sisällä tapahtuvaksi työstämisen prosessiksi, jolla on jaettu, vaiheittaisiakin etenemisen tapoja sekä jokin päämäärä.

Täytyykö surusta selviytyä?

Suruteorioita laajemmassa mittakaavassa viehtymys erilaisten inhimillisten ilmiöiden medikalisoimiseen – siihen, että tulkitsemme myös ei-lääketieteelliset ilmiöt lääketieteelliseksi ongelmiksi – on ollut omiaan sysäämään surun toiseuden tontille: sairaudeksi, josta tulisi parantua tai vähintään toipua. Syvemmälle sairauden leimaa painaa se, että psykologis-kliinisessä tutkimus- ja hoitotraditiossa tietynlaiset menetykset nähdään lähtökohtaisesti traumaattisiksi, ja komplisoitunut ja patologinen suru ovat edelleen käyppiä diagnooseja. Erottelut piirtävät rajalinjoja normaalin ja epänormaalin välille, ja pahimmillaan synnytetään ahdistusta avun antamisen sijaan. Surusta on tehty lähes automaattisesti hoitoa ja jopa lääkitystä kaipaava häiriötila, josta olisi syytä päästä eroon ja yli mahdollisimman nopeasti. (Davies 2002, 51; Poijula 2002, 175–182; Walter 1999, 164–165.)

Kolmannella vuosituhatennalla vallitseva tapa on ollut määritellä suru normaaliksi reaktioksi läheisen kuolemaan (esim. Erjanti 1999, 29 ja Laakso 2000, 14). Luonteeltaan se on kuvattu dynaamiseksi – siis eteenpäin suuntaavaksi – selviytymisprosessiksi (esim. Kaunonen 2000, 14). Tuoreessa psykologisesti orientoituneessa tutkimuksessa keskustelun keskiöön on nostettu niin sanottu resilienssi, surevan jonkinlainen sinnikkyys tai selviytymiskykyisyys. Resilienssikeskustelu korostaa, että toisin kuin on ajateltu, selviytyminen on suurimmalle osalle surevista luontevin tapa reagoida läheisen kuolemaan (Bonanno 2004; 2009). Ikään kuin olisimme siis surussamme sitkeämpiä kuin surun psykologisoimisen ja terapeuttisen hoitamisen kulttuurin kukoistuksesta voisi päätellä.

Itsestään selvää ei kuitenkaan ole, mihin ja kenen toimesta selviytymisen ja selviytymättä jäämisen välinen raja piirtyy. Onko selviytyminen sittenkin sukua surusta selviämiseksi ja eroon pääsemiseksi – olkoonkin, että resilienssi on pyritty erottamaan merkitykseltään esimerkiksi toipumisesta? Lähestymistapa jättää avoimeksi myös laajemman kysymyksen siitä, täytyykö surulle määritellä päämäärä. Tarvitseeko surevan olla sitkeä – tarvitseeko tai voiko surusta selviytyä?

Menetyksenä

Humanistin silmin suru näyttää olevan enemmän kuin normaalia ja enemmän kuin selviytymistä; se on ihmisolentoa ja inhimillistä elämää sinänsä määrittävä ja niihin elimellisesti kutoutuva ilmiö (ks. myös Nesse 2006, 195). Kerätessäni vuosina 2003–2005 väitöskirjani tutkimusaineistoksi surevien suomalaisten kirjeitä sain kuitenkin tuta, ettei välineitä tämän ajatuksen hyödyntämiseksi tieteellisessä tutkimuksessa ollut tarjolla. Käsissäni oli ilmeikäs, lupaavasti karttuva tutkimusaineisto mutta ei sen enempää käsitteellis-teoreettisia kuin retorisia ratkaisuja sen tulkitsemiseen tavalla, joka pystyisi haastamaan vakiintuneet ajattelumallit. Ymmärsin että minun täytyi rakentaa työvälineeni itse.

Nojauduin laaja-alaiseen aiempaan kirjallisuuteen, ja hain tukea ensimmäisistä aineistokirjeistä, jotka johdattivat minut ymmärtämään menetykokemuksen moniulotteisuutta. Ajatuksiani suuntasi niin ikään kokemus maisteriopintojeni loppuvaiheeseen ajoittuneesta isäni menettämisestä. En kokenut omaa suruani kohti loppuaan eteneväksi mutta en myöskään komplisoituneeksi enkä toimintakykyäni heikentäväksi. Pikemminkin suruni tuntui muuttuvan merkityksiltään tiheämmäksi. Menetyksen suunnatessa katseeni niin menneeseen kuin tulevaan koin niin itseni, isäni kuin välillämme vallinneen suhteen yhä syvemmin. Tämä teki elämästäni monin tavoin merkityksellistä – ei surusta huolimatta vaan sen vuoksi.

Päädyin tarkastelemaan läheisen menettämistä *kokonaisvaltaisena kokemuksena*. Käsitteenä kokemus näytti jo arkitasolla tarjoavan laajemman tarttumapinnan surun ymmärtämiselle kuin ajatus surusta mielen työnä, vaiheittain etenevänä prosessina tai selviytymisenä. *Kokemus* ei mielestäni määritelmällisesti voi mennä ohi; se jättää aina jälkensä – joskus viiltävän syvät, joskus vain höyhenhennot. Pian käsitin, että ymmärtääkseni menetystä kokemuksena, minun oli ymmärrettävä jotakin myös kokijasta, (surevasta) ihmisestä.

Luontevaksi taustaksi inhimillisen kokemuksellisuuden ymmärtämiselle asettuikin psykologi ja filosofi Lauri Rauhala (1914–2016) niin sanottu holistinen eli kokonaisvaltainen ihmiskäsitys. Siinä ihminen kuvataan tajunnalliseksi, keholliseksi ja maailmaan kietoutuneeksi, eli situationaaliseksi olennoksi. Rauhalaan ajattelussa ihmisolento on aina ainutkertainen ja hänen jokainen kokemuksensa lähtökohtaisesti merkityksellinen. (Rauhala 2005; 2009.) Luonnehdinta perusteluineen kuvasi mielestäni erinomaisesti läheisensä menettänyttä ihmistä ja hänen kokemuksensa kokonaisvaltaisuutta.

Tunteet, toiminta ja sanat kokemuksen ulottuvuuksina

Rauhalaan tulkintaa vasten vahvistui ajatukseni siitä, että läheisen menettämisen kokemus saa ilmauksia laajemmin kuin ainoastaan tunnereaktiona: sitä on tarkasteltava emotionaaliskognitiivisen lisäksi ainakin rituaalis-konatiivisella ja kielellis-käsitteellisellä ulottuvuudella. Kolmijaon ensimmäisellä osalla viitataan surun ilmiselväänkin tunteiden ja tajunnan ulottuvuuteen, toisella tekojen ja toiminnan ulottuvuuteen ja kolmannella sanojen ja niin sanotun surun kieliopin eli kielellisten ilmausten muotojen ja sisältöjen ulottuvuuteen. Annoin ulottuvuuksille myös retoriset nimet: kuolemansurun käsittäminen, käsitteleminen ja käsitteellistäminen.

Arkitasolla ensimmäinen ulottuvuus kuvaa sitä, että surua ovat sekä psykologiset tunteet että erilaiset tuntemukset kehossa (ks. Nummenmaa et al. 2014). Toinen ulottuvuus muistuttaa, että ihminen on toimiva olento ja suru siten myös tekemistä: sekä perinteisiä että henkilökohtaisempia rituaaleja mutta myös arkisempia toimia byrokraattisista velvollisuuksista vainajan jäämistön perkaamiseen (ks. Bell 1992). Kolmas ulottuvuus muistuttaa, että ihminen on käsitteellinen olento, joka operoi sanallisilla ilmauksilla – etenkin suhteessa toiseen ihmiseen. Surua ovatkin tunteiden ja tekojen ohella myös ponnistukset sanoittaa kokemusta esimerkiksi siitä kirjoittamalla tai puhumalla. Sanat luovat kokemustamme ja tekevät yksityisestä kokemuksesta jaetun, intersubjektiiivisen (ks. Berger & Luckmann 1994; Perttula 1995, 21–22; Perttula 2011, 117–118). Huomionarvoisia ovat myös menetystä kuvaamaan käytetyt kielelliset ilmaukset merkityksineen: millä tavoin surusta puhumme ja mitä valitsemillamme käsitteillä tarkoitamme? *Paljon puhutaan*

surutyöstä. Mitä se oikein on? pohtii kirjeessään eräs tutkimukseeni osallistuneista.

Elämänkulku ja kuolemankulttuuri kokemuksen konteksteina

Yhtä tärkeää kuin hahmottaa kolmijaon kuvaama surun moniulotteisuus on mielestäni huomioida, että menetys sijoittuu aina kokijansa elämänkulun virtaan - muiden merkittävien elämäntapahtumien tavoin (ks. Marin 2001, 34-37). Pyrkimyksessä ymmärtää surua ja surevaa onkin huomioitava, että läheisen menettäminen realisoituu kokijansa elämässä aina tietyssä hetkessä ja siinä vallitsevassa ainutkertaisessa elämäntilanteessa - Rauhalan situaatiossa (mm. Rauhala 2005, 184-185). Arkisinkin elämäntilanne perhe-suhteista taloudellisiin olosuhteisiin vaikuttaa monin tavoin surevan kokemukseen.

Oman leimansa menetyksen merkityksiin painaa se, että ihmiselämän ääret ovat luonteeltaan elastiset: elämä ei ajoitu ainoastaan äidistä ulos tulemisen ja lääketieteellisen kuoleman väliin. Sen enempää elämän alkaminen kuin sen päättyminen eivät ole yksiselitteisesti määriteltäviä tapahtumia. Olennaista on, mistä näkökulmasta niitä tulkitsemme. Esimerkiksi sosiaalisessa merkityksessä lapsi voi olla olemassa vanhempiensa toiveissa jo ennen hedelmöittymistä. Toisessa ääressä esimerkiksi käy se, että sosiaalinen elämä voi päättyä jo ennen fysiologista kuolemaa vaikkapa pitkäaikaissairaana laitospotilaan jäädessä vaille kontakteja itselleen merkityksellisiin ihmisiin. Juridisessa mielessä puolestaan niin syntymättömällä lapsella kuin vainajalla on inhimillisiä, lakiin kirjattuja oikeuksia: sikiöllä on oikeus olla tulematta abortoiduksi tietyn raskausviikon jälkeen ilman painavia syitä ja vainajalla oikeus tulla haudatuksi katsomustaan ja toiveitaan vastaavalla tavalla. (Ks. Gothóni 1987; Hautaustoimilaki 2003/457 2§; Marin 2001, 17-18; Ranta 2014, 235.)

Elämäkulun äärien elastisuus muistuttaa myös siitä, että vaikka kuoleman tapahtuma olisi nykyaikaisin lääketieteellisin kriteerein määriteltävissä tiettyyn hetkeen, ei menetyksen vaikutus ole surevan elämäkulussa paikallinen. Menetys merkityksellistää paitsi tulevan, myös menneen. Siten suru kurottaa surevan elämäkulussa molempiin suuntiin rikkoen kuvan dynaamisesta, yksinomaan eteenpäin suuntaavasta liikkeestä.

Ääristään elastinen elämänkulku muodostaa ensimmäisen kahdesta kontekstista, joita vasten läheisen menettämisen kokemusta on mielestäni tarkasteltava. Tullakseen kokonaiseksi menetykokemusta on tarkasteltava myös suhteessa toiseen kontekstiin: kokemuksen laajempaan tapahtumaympäristöön, aikaan ja paikkaan. Jokaista yksittäistä menetykokemusta ympäröikin vallitseva kuolemankulttuuri, se kulttuuris-yhteiskunnallinen tapahtumapaikka, jonka muodostamassa kehyksessä menetys koetaan. (Ks. Pentikäinen et al. 1987, 45; Ristolainen 2004, 31.) Ei ole yhdentekevää, missä ja milloin menetys osaksemme tulee. Suhde ei kuitenkaan ole yksisuuntainen eikä kuolemankulttuuri staattinen, muuttumaton rakennelma (ks. Pajari 2014, 105-106). Kuolemaa ja suremista ympäröivä kulttuuri on kuin elävä organismi, jota jokainen kuolema ja todeksi eletty menetys luo ja uusintaa.

Kokonaisvaltainen menetys, merkityksellinen murhe

Näistä ajatuksista kutoutui menetykokemuksen moniulotteista ja kontekstualisoitua luonnetta kuvaava malli. Vasta tutkimukseni loppuvaiheessa käsitin, ettei malli ollut ainoastaan analyysityön apuväline - siivilä, joka auttoi suodattamaan aineistosta olennaisen. Se oli myös aineiston empiirisen annin ylittävä ja sitä edeltävä tulos. Näin siksi, että malli vastasi varsinaista tutkimusongelmaani edeltävään kysymykseen siitä, minkälaisin käsitteellis-teoreettisin välinein surua ylipäättään voitaisiin tarkastella aiemmat tulkinnat haastavasta, humanistis-yhteiskuntatieteellisestä näkökulmasta. Malli avasi näköalan suruun sellaisena, joksi olin sen alun alkaen nähnyt: ihmisenä olemiseen irrottamattomasti kietoutuvaksi, samaan aikaan yksityiseksi ja jaetuksi - subjektiiviseksi ja intersubjektiiviseksi - kokemukseksi ja ilmiöksi.

Syntyneen mallin avulla - yksi ulottuvuus ja yksi konteksti kerrallaan - ryhdyin tarkastelemaan aineistoani tähtäimessäni kirjeissä kuvattujen kokemusten ymmärtäminen. Analyysiprosessia kehysti kysymys siitä, missä määrin olisin kykenevä tai edes oikeutettu tulkitsemaan toisen kokemusta läheisen menettämisestä, kun omanikin oli vailla hahmoa ja sanallisia ilmauksia. Kysymyksen äärelle minut sysäsi se, että vuonna 2007 - suoritetuani tohtorin tutkintoon vaadittavat opintoni ja hahmoteltuani väitöskirjatyöni ensimmäinen version varsin pitkälle - menetin kymmenen kuukauden välein kaksi lastani raskauden toisella kolmanneksella.

Omaakohtaiset menetykset johtivat tutkimusprosessin ajalliseen venymiseen mutta myös siihen, että näin yhä tärkeämmäksi jäljittää tuoreita tulkintoja surun luonteesta. Seurauksena kuolemankulttuurin muutos asettui tutkimuksessani taustamaisemaksi, ja keskiöön nousi tavoite rakentaa käsitteellisesti kestäviä perusteita mieltää kuolemansuru poikkeustilan sijaan osaksi ihmisenä olemista. Kannoin huolta tutkimuksen valmistumisen viivästymisestä, mutta mukanani kulki myös ajatus siitä, että vaikka ymmärrys on aina tilannekohtainen ja siten jatkuvasti karttuva, ei ymmärryksen syntymistä kannata eikä voi kiirehtiä.

Tutkimukseni tuloksista kolmen menetyskokemuksen ulottuvuuden osalta jotakin vihjaa väitöskirjani pääotsikko, joka kuvailee surua salatuksi, suoritetuksi ja sanattomaksi. Yksityiskohtaisten tulosten ja suorien johtopäätösten ohella itselleni tärkeitä ovat myös ne laajempialaiset pohdinnat, joita tutkimusprosessi on synnyttänyt. Tutkimukseni tuloksineen herätti minut ajattelemaan muun muassa, että vaikka kuolemaa itsessään on pidetty nykyihmiselle vaikeana ja vieraana asiana, näyttää suru - läheisen menettäminen - olevan kirjoittajille huomattavasti kuolevaisuutta ja kuolemaa hankalampi seuralainen. Kyse ei siis ole niinkään siitä, että kuolema itsessään asettuisi kielletyksi tai vaietuksi - suurempana tabuna näyttäytyy suru ja sen julkinen todeksi eläminen, ikään kuin surevaksi paljastuminen (vrt. Ariès 1994, 85). Tämä asettuu lähtökohtaiseen ristiriitaan sen kanssa, että jokainen meistä on sureva - ennemmin tai myöhemmin. Miksi näemme vaivaa salataksemme toisiltamme yhteisen osamme?

Kenties päällimmäisenä on mieleeni jäänyt kysymys siitä, miksi niin usein unohdamme, ettei ihmiselämässä ole kyse vain siitä, mikä on hyvää, kaunista ja helppoa. Niin tutkimukseni kuin omat menetyskokemukseni ovat vakuuttaneet minut siitä, että myös raskas, rujo ja riuduttava ovat mitä suurimmassa määrin elämää ja myös murheellinen merkityksellistä - usein erityisen tihein ja hienosyisin tavoin. Tämä jättää surusta eroon hankkiutumisen vaateen vaille mieltä ja mielekkyyttä muistuttaen, että murheellista on syytä vaalia yhtä suurella arvonnalla kuin vaalimme toisiamme ja elämäämme - joihin näytämme ilahduttavan syvästi kiintyneen.

Kirjallisuus

Aho, Anna Liisa

2010 Isän suru lapsen kuoleman jälkeen - tuki-interventio ja sen arviointi. *Acta Electronica Universitatis Tamperensis* 998. Tampere: Tampereen yliopisto. <https://tampub.uta.fi/bitstream/handle/10024/66656/978-951-44-8221-2.pdf>, 31.10.2016.

Ariès, Philippe

1994 (1974) *Western Attitudes toward Death from the Middle Ages to the Present*. London: Marion Boyars.

Bell, Catherine

1992 *Ritual Theory, Ritual Practice*. New York: Oxford University Press.

Berger, Peter L. & Thomas Luckmann

1994 (1966) *Todellisuuden sosiaalinen rakentuminen: tiedonsosiologinen tutkielma*. Helsinki: Gaudeamus.

Bonanno, George A.

2004 Loss, Trauma and Human Resilience. Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive After Extremely Aversive Events? *American Psychologist* 59(1): 20-28.

Bonanno, George A.

2009 *The Other Side of Sadness: What the New Science of Bereavement Tells Us About Life After Loss*. New York: Basic Books.

Davies, Douglas J.

2002 *Death, Ritual and Belief. The Rhetoric of Funerary Rites*. 2nd ed. London, New York: Continuum.

Erjanti, Helena

1999 *From Emotional Turmoil to Tranquility - Grief as a Process of Giving in. A Study on Spousal Bereavement*. Acta Universitatis Tamperensis 715. Tampere: Tampereen yliopisto.

Freud, Sigmund

1997 (1963) *General Psychological Theory. Papers on Metapsychology*. New York: Touchstone.

Gothóni, Raili

1987 *Pitkäaikaissairaana vanhuksen maailma ja uskonnollisuus*. Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja 149. Helsinki.

Hautaustoimilaki

2003/457. Annettu Helsingissä 6.6.2003.

<http://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/2003/20030457>, 31.10.2016.

Kaunonen, Marja

2000 *Support for a Family in Grief*. Tampere University Press. Acta Electronica Universitatis Tamperensis 19. Tampere: Tampereen yliopisto.

<https://tampub.uta.fi/bitstream/handle/10024/66980/951-44-4765-4.pdf>, 31.10.2016.

Klass, Dennis, Phyllis R. Silverman & Steven L. Nickman (eds.)

1996 *Continuing Bonds: New Understandings of Grief. Series in Death Education, Aging and Health Care*. Philadelphia: Taylor & Francis.

Koskela, Harri

2011 *Lapseni elää aina sydämessäni. Lapsen menetyksen merkitys vanhemman spiritualiteetin muotoutumisessa*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 114. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.

Kübler-Ross, Elisabeth

1969 *On Death and Dying*. New York: Touchstone.

Laakso, Hilikka

2000. *Äidin suru alle seitsenvuotiaan lapsen kuoleman jälkeen*. Tampere: Tampereen yliopisto.

Marin, Marjatta

2001 Tarkastelukulmia ikään ja ikääntymiseen. - Anne Sankari & Jyrki Jyrkämä (toim.), *Lapsuudesta vanhuuteen. Iän sosiologiaa*, 17-48. Tampere: Vastapaino.

Nesse, Randolph M.

2006 An Evolutionary Framework for Understanding Grief. - Deborah S. Carr, Randolph M. Nesse & Camille B. Wortman (eds.), *Spousal Bereavement in Late Life*, 195-226. New York: Springer Publishing Company.

Nummenmaa, Lauri, Enrico Glerean, Riitta Hari & Jari K. Hietanen

2014 Bodily Maps of Emotions. *PNAS* 111(2): 646–651.

Pajari, Ilona

2014 Kuolemanrituaalit Suomessa. – Outi Hakola, Sari Kivistö & Virpi Mäkinen (toim.), *Kuoleman kulttuurit Suomessa*, 87–106. Helsinki: Gaudeamus.

Pentikäinen, Juha et al.

1987 Kuolema suomalaisten maailmankuvassa. – Helena Helve (toim.), *Ihmisenä maailmassa. Erilaisia elämänskatsomuksia uskontotieteen näkökulmasta*, 45–61. Helsinki: Gaudeamus.

Perttula, Juha

1995 *Kokemus psykologisena tutkimuskohteena. Johdatus fenomenologiseen psykologiaan*. Sufi-tutkimuksia 14. Tampere: Suomen fenomenologinen instituutti.

Perttula, Juha

2011 Kokemus ja kokemuksen tutkimus: fenomenologisen erityistieteen tieteenteoria. – Juha Perttula & Timo Latomaa (toim.), *Kokemuksen tutkimus. Merkitys – tulkinta – ymmärtäminen*, 115–162. Rovaniemi: Lapin yliopistokustannus.

Pojjula, Soili

2002 *Surutyö*. Helsinki: Kirjapaja.

Ranta, Helena

2014 Ammattina kuolema. – Outi Hakola, Sari Kivistö & Virpi Mäkinen (toim.), *Kuoleman kulttuurit Suomessa*, 233–239. Helsinki: Gaudeamus.

Rauhala, Lauri

2005 *Hermeneuttisen tieteenfilosofian analyysseja ja sovelluksia*. Helsinki: Yliopistopaino.

Rauhala, Lauri

2009 *Henkinen ihminen. Henkinen ihmisessä & ihmisen ainutlaatuisuus*. Helsinki: Gaudeamus.

Ristolainen, Tiia

2004 *Aspekte surmakultuuri muutustest Eestis*. Dissertationes Folkloristicae Universitatis Tartuensis 4. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus. English Abstract.

Valentine, Christine

2006 Academic Constructions of Bereavement. *Mortality* 11(1): 57–78.

Walter, Tony

1999 *On Bereavement. The Culture of Grief*. Maidenhead, Philadelphia: Open University Press.

Mari Pulkkinen puolusti uskontotieteen väitöskirjaansa "Salattu, suoritettu ja sanaton suru – Läheisen menettäminen kokonaisvaltaisena kokemuksena" Helsingin yliopistossa 17.8.2016. Väitöskirjan tiivistelmä on luettavissa osoitteessa <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/164422>. Painettua väitöskirjaa myy ja välittää Unigrafia <http://shop.unigrafia.fi/tuote/salattu-suoritettu-sanaton-suru>.